

KIRGIZ TÜRKLERİ'NİN HAYATINDA GELENEK VE İNANIŞLARIN ROLÜ

THE ROLE OF TRADITIONS AND BELIEFS IN THE DAILY LIVES OF KYRGYZ TURKS

Kemal POLAT

Amasya Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

Amasya-Türkiye

Sorumlu Yazar:

kemalpolat1973@hotmail.com

Salihe ESEN

Uşak Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi

Uşak-Türkiye,

Atf gösterme: Polat, K. and Esen S. (2016). Kırgız Türkleri'nin hayatında gelenek ve inanışların rolü, *Universal Journal of Theology*,1 (1), 20-30.

Geliş Tarihi:

26 Kasım 2016

Değerlendirme Tarihi:

28 Kasım 2016

Kabul Tarihi:

26 Aralık 2016

© 2016 UJTE.

Tüm hakları saklıdır.

Öz: Gelişmekte olan toplumlarda gelenek, otoriter bir özelliğe ve yaptırım gücüne sahiptir. Geleneğin yaptırım gücünün yoğun hissedildiği ve uzun sürdüğü toplumlardan biri de Kırgızlardır. Bu çalışmada Kırgızların gündelik hayatında Sabah Nasibi, Selamlaşma, Büyüklere Saygı, Yedi Atayı Bilme, Misafirperverlik gibi bazı gelenekleri ve inanışları, bunların gündelik hayattaki fonksiyonlarını inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: *Kırgızlar, gelenek, inanış, gündelik hayat, fonksiyon.*

Abstract: In developing societies, traditions have the power of sanction and an authoritarian feature. Kyrgyz society is one of the societies in which the sanction power of traditions is felt intensely and is valid for a long time. In this paper some traditions and beliefs in Kyrgyz daily life like Morning Predestination, Greeting, Respect to Elders, Knowing Seven Ancestors, Hospitality and their functions are studied.

Keywords: *Kyrgyz, tradition, belief, daily life, function.*

1. Giriş

Gelenek, “Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup, kuşaktan kuşağa iletilen kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, töre ve davranışlar, anane” diye tanımlanmaktadır¹. Kırgız dilinde gelenek anlamına gelen “salt” kelimesi ise “Nesilden nesile geçip herhangi bir millet tarafından toplanarak, uzun zaman saklanan milli ve manevi miras unsurları; belirli bir toplum düzeni, işleyiş kuralları, fikir ve düşünceler, kaideler, töreler ve âdetler” şeklinde

¹ Bk. **Türkçe Sözlük**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, II, 534.

ifade edilmektedir². Halk inancı da genel bir ifadeyle toplumların hayatında önemli bir yeri olan ve kaynağı belli olmayan dinî değerler ve inanışlar şeklinde algılanmaktadır³.

Kültürün bir unsuru olan gelenek, kendi yapısında bulunan, ona meşruiyet kazandıran otoriter bir özelliğe ve yaptırım gücüne sahiptir. Değişimin nispeten sınırlı olduğu, kapalı ve muhafazakâr toplumlarda geleneğin yaptırım gücü, fonksiyonu ve rolü daha yoğun hissedilmekte ve uzun müddet sürmektedir. Çağın ve şartların değişmesi kimi zaman bu gücü azaltırken, bazı durumlarda da artırıcı bir unsur olmaktadır.

Geleneğin yaptırım gücünün yoğun hissedildiği ve uzun sürdüğü toplumlardan biri de Kırgızlardır. Kırgızlar, tarihi verilere göre en eski Türk topluluklarından biri olmanın yanında, geleneksel toplum yapısının hâkim olduğu, göçebe bir hayat tarzına sahip, muhafazakâr bir karakter sergileyen, gelenek ve inançlarına sıkı sıkıya bağlılığı ile bilinen bir toplumdur. Bu özelliklerinden dolayı onların hayatında ecdatlarından kalan birçok gelenek ve görenek tüm canlılığı ile hâlâ yaşamaktadır. Kırgızların, zikrettiğimiz bu özellikleri ve söz konusu gelenekleri onların millî varlıklarını korumalarında ve bağımsızlıklarına kavuşmalarında büyük rol oynamıştır. Böylece 31 Ağustos 1991'de Kırgızistan bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kırgız Türkleri, Sovyetler Birliği zamanında gelenek ve göreneklerin adının bile ağza alınmasının yasak olduğu⁴, uzun ve zor bir dönemden geçmelerine rağmen, geleneklerinden taviz vermemeye gayret etmiş, bu uğurda çeşitli zorluklara katlanmış, âdeta kültürel bir direniş mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadele ve gayretler sayesinde birçok gelenek ve inanışlarını büyük oranda korumuş olmakla birlikte, bazılarının zayıflamasına değişmesine hatta az bir kısmının da yok olmasına engel olamamışlardır. Ancak Kırgızların en az değişiklikle günümüze kadar getirip devam ettirdikleri geleneklerinden önemli bir kısmını gündelik hayatla ilgili gelenekler oluşturmaktadır. Nitekim Kırgız yazar S. Esengeldiyev bu hususa şöyle işaret etmektedir: “Sovyet iktidarı zamanında halkın ekonomisiyle medeniyet ve kültüründe; hayat tarzları, fikir ve hislerinde görülmeyecek kadar köklü değişiklikler oldu. Ancak gündelik hayatla ilgili olarak, insanların fikrinde eski toplumsal kalıntılar, çeşitli halk inanışları, gelenek ve görenekler saklanıp kaldı.”⁵

Bu çalışmamızda Kırgızların gündelik hayatında Sabah Nasibi, Selamlaşma, Büyüklere Saygı, Yedi Atayı Bilme, Misafirperverlik gibi bazı gelenekler ile halk arasında yaygın olan inanışlarını ve bunların gündelik hayattaki fonksiyonlarını, Kırgız toplumundaki etkin rollerini ele alacağız.

Kırgız gelenek ve inanışlarını tanıtmaya çalışırken, Kırgızların bu konudaki yazılı kaynaklarından yararlanacağımız gibi, ayrıca bizzat yapmış olduğumuz alan araştırması sonucu elde ettiğimiz tespitlerden* de hareket edeceğiz. Gündelik hayatla ilgili gelenek ve inanışların en az değişikliğe uğradığı gerçeğinden hareketle diyebiliriz ki bu gelenek ve inanışların ortaya konmasıyla, Kırgız halkını daha iyi tanıma imkânı oluşacak, gelenek ve inanışların gündelik hayattaki fonksiyonları anlaşılacak, böylece Türkistan ve Anadolu arasında bir karşılaştırma yapılabilecektir.

² Bk. **Kırgız Sovyet Ensiklopediası**, Frunze 1980, s. 228; Koşmamat Seydaliyev, **Eldik Pedagogikann Bulaktarı**, Oş 1997, s.42.

³ Mustafa, Erdem, **Kırgız Türkleri**, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Ankara, 2000, s.149.

⁴ Esencan, Tınay Uulu, **Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündü Bayan**, Bişkek, 2000, s.2.

⁵ S., Esengeldiyev, **Uluttuk Cana Dini Traditsiyalar Cönündö** Frunze, 1969, s.3.

* Bu müşahedelerimiz Kırgızistan'daki empirik (tecrübî) araştırmalara dayanmaktadır. Çünkü “Kırgız Türklerinde Doğum, Evlenme ve Ölümle ilgili Gelenek ve Halk İnanışları” adlı doktora tezimizle ilgili materyal toplamak ve araştırmalar yapmak üzere iki yıl Kırgızistan'da bulduk.

2. Sabah Nasibi

Kırgızlar hayat şartları ve inanışları gereği genellikle sabah erkenden kalkmaktadırlar. Çünkü güneş doğuncaya kadar uyuyan insanın rızkının eksik olacağına, sabah yıldızı varken işe başlayıp rızkın aranması gerektiğine inanılmaktadır⁶. Eskiden beri Kırgızlar ay ve güneşe hürmet etmektedirler. Bunun için günü temiz ve iyi karşılamak amacıyla, güneş doğana kadar kapı önlerini temizlemektedirler. Bu uygulamanın gerekçesini ise “Kün çıkkınca turbasan, ırıskıdan kur kalasın” (Güneş doğuncaya kadar kalkmazsan, rızkıdan nasibini alamazsın, rızkın eksilir) diye belirtmektedirler⁷. Sabah erkenden kalkınca küçükler büyüklere “Selâmun Aleyküm, Cahşı Catıp, Cay Türdünüz bü” (iyi yatıp iyi gecelediniz mi?), gelinler kaynanaya, “Cahşı cattınız bı” (iyi yattınız mı?) demektirler. Aksakallar (yaşlılar) sabah namazı kırlarlar, gençler de ellerini yüzlerini yıkarlar. Sonra “**Sabah Nasibi**” anlayışı gereği gündelik hayata bir şeyler yemekle başlarlar.

Bu uygulamaya gündelik hayattaki rolü, fonksiyonu açısından baktığımızda Kırgızlar “**Sabah nasibi**”ni yoldaş kabul eder, ihmal edilmesi halinde gündelik hayatın olumsuz yönde etkileneceği, işlerin iyi gitmeyeceği endişesi taşırlar. Toplumda bu endişe “Sabah nasibini unutma!” sözüyle dile getirilmektedir. Dolayısıyla yemek yenmezse bile “Bismillah deyip tadına bakmak, hiç olmazsa bir dilim ekmek yemek, âmin deyip dua etmek” gerekmektedir. Böylece sabah erkenden kalkılmakta, kahvaltı yapılmakta ve güne dua ile başlanmaktadır. Sağlıklı beslenme açısından en önemli öğünün sabah kahvaltısı olduğunu düşünürsek, Kırgızlar gelenek ve inanışları gereği sağlıklı beslenmenin en önemli kuralını böylece yerine getirmiş olmaktadır.

Sabah nasibi yanında dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de sabahleyin kötü söz söylememek, birinin kalbini kırmamaktır. Zira bu fena davranışların kişinin gündelik hayatına akşama kadar olumsuz yönde tesir edebileceğine inanılmaktadır. Böylece güne pozitif, olumlu ve iyi niyetle başlanmakta, bu da gündelik hayatı olumlu yönde etkilemektedir. “Sabahleyin yola çıkarsan çık, akşamleyin çıkma”, “Sabahki soğuğa kalırsan kal, fakat gece soğuğuna kalma” gibi sözler, Kırgız Türklerinde hayatın erken başladığını ve sabah vaktinin uğurlu sayıldığını göstermektedir⁸.

3. Selamlaşma

Sabah nasibini alıp, dua eden ve besmeleyle evden çıkan bir Kırgız gelenek gereği karşılaştığı bir kişiye “Assolom Aleyküm” diyerek selam verir. Kırgız kültüründe selam, “Sana tınçlık kaalaym” (Sana barış, esenlik dilerim, barış olsun) anlamına gelir⁹. Dini geleneğe de uygun olarak küçüklerin büyüklere selam vermesi edep ve ahlakın göstergesi sayılır¹⁰. Dolayısıyla küçüğün büyüğe, yürüyenin oturana, yukarıdan gelenin aşağıdan gelene selam vermesi önemli dinî ve milli bir görev kabul edilir¹¹.

Kendi ifadelerine göre Kırgız Türklerinde eskiden olduğu gibi günümüzde de selamdan sonra her soruya karşıdakinin cevap vermesini beklemeden, birkaç soru ile samimi bir hal hatır sorma âdeti dikkat çekmektedir. Bu uygulama şöyledir: Karşılaşanlardan birisi, nasılsın?, iyi misin?, iyi yaşıyor musun, sağlığın sıhhatin, moralin nasıl, çalışıyor musun?, çoluk çocuğun torunların nasıl, büyüyorlar mı? gibi sorular sorar diğeri ise kısaca “iyiyim, teşekkür ederim, kendin nasılsın” diye cevap verir.

Kırgız halkında selamlaşma ve hal hatır sormanın ana konusu çocuklardır. Âdet gereği insanlar birbirleriyle karşılaştıklarında “çoluk çocuğun iyi mi? Gülüp oynayıp büyüyorlar mı?” diye

⁶ Bk. Mısırov A, İrim-Cırimdar, Tuş Coruu, Uyku, Oş, 1994, s. 11-12.

⁷ Bk. A. Alimbekov, **Kırgız Etnopedagogikası**, Bişkek 1966, C.1, s. 59-60.

⁸ Bk. Amantür Seydaliyev, **Kırgızın Köönörbös Döölöttörü** Bişkek, 2000, s. 261-262

⁹ Esencan, Tinay Uulu, **Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündü**, s. 29.

¹⁰ Bk. Toktosun, Attokurov, **Eldik Salt**, Oş 1996, (Basılmamış müstakil çalışma).

¹¹ Bk. Mısırov, a.g.e., s. 11.

sorular. Ayrılırken de “Çocukların aman olsun”, “Onların yüzünden öp” diye iyi dileklerini ve samimiyetlerini bildirirler¹².

Selam verme geleneği Kırgızlar arasında özenle yaşatılmaya çalışılmaktadır. Çünkü selamda samimiyet ve güven; büyüklere saygı, hürmet; küçüklere sevgi vardır.¹³ Dolayısıyla selamlaşma âdetiyle Kırgızlar birbirlerine sevgilerini, ilgilerini, güvenlerini ve değer verdiklerini gösterirler. Onlara dua eder, iyi dileklerini belirtirler. Bütün bunlar da toplumda sosyal dayanışma, kardeşlik, birlik ve beraberlik duygularını pekiştirir ve topluma bir dinamizm katar.

4. Büyüklere Saygı

Kırgız Türklerinde en önemli geleneklerden biri “**Büyüğü sıylo**” (büyüklere saygı), hürmet gösterme geleneğidir. Bu gelenek asırlardır sıkı bir şekilde korunmakta, günümüzde de bütün canlılığıyla yaşatılmaktadır. Bu geleneği öğretmek, anne-babanın temel görevi sayılmakta, toplum da bu konuda üzerine düşeni yapmaya, gençlere büyüklere saygılı olmayı öğretmeye çalışmaktadır. Büyüklere saygılı bir genç, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kırgızlarda da iyi terbiye edilmiş sayılmaktadır¹⁴. Dolayısıyla çocukların bu terbiyeyi almaları için, onlar anne-baba tarafından küçük yaşta toplumun içine sokulmaktadır. Zira, Kırgızlar, çocuklarının, gelenek görenekleri, halkın içinde büyükleri takip ederek öğreneceklerine inanmaktadırlar. Kırgız kültüründe, toplum içinde kalarak âdetleri ve inanışları görmeye teşvik eden atasözlerinden bir kaç şunlardır: “Atan bar da el tanı”(Baban varya, Halkı tanı), “ El ıyık elden çıkkın bozuk” (Halk kutsaldır, halktan ayrılan bozuktur), “Er, elden, balık sudan” (Yiğit Halktan balık sudan çıkar), “Batır elden çigat baylık cerden çigat” (Kahraman halktan çıkar, zenginlik yerden çıkar)¹⁵ “Agasın körüp ini ösöt, ecesin körüp sindi ösöt” (Abisini görüp kardeşi büyür, ablasını görüp kız kardeşi yetişir).¹⁶

Atasözlerinden de anlaşıldığı üzere Kırgızlar arasında var olan edep, ahlâk ve örf-âdetlerin korunup yeni nesillere aktarılmasında yaşlılara büyük görev düşmektedir. Nitekim bağımsızlığa kavuştuktan hemen sonra, gençleri doğru yola sokma, milli gelenekleri onlara öğretme ve koruma maksadıyla “**Aksakallar İntımak Kulübü**” (Yaşlılar Birlik ve Dayanışma Kulübü) kurulmuştur¹⁷. Toplumda oynadıkları rol bakımından yaşlılar peygamber yaşını (63 yaş) geçtikten sonra üç gruba ayrılmaktadır¹⁸.

Kırgız toplumunda yaşlılara verilen önem, onların toplumdaki rolü, atasözlerinin ana temalarındandır. Bu konudaki birkaç atasözü şöyledir:

Örnek ihtiyarın olmadığı yerde, hünerli genç de yoktur.¹⁹

Uzunsuz kısa olmaz, ulusuz cüce olmaz.

Yaşlısı olanın rızkı-nimeti vardır.

Yaşlı, evin ışığıdır.

Yaşlının sözüne kulak as.

Genç gücü ile, yaşlı nasihatı ile,

¹² Bk. Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, C.1, s.40-41.

¹³ Bk. “**Ata Saltın Iyık Tutalı**” Emgek Şamı, 22 İyun 1991, s.3.

¹⁴ Bk. Zamira, Akbağışeva, “**Uluttuk Kaada Salttardın Kayradan Kanat Cayışı**”, Kırgızistan Ayaldarı 10/90, s.23; Geniş bilgi için Bk. Payaz Saparov “**Uybülö Tarbiya Bulağı**” El Agartu, 5-6/93, s.72-74.

¹⁵ Bk. Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, s. 41.

¹⁶ Bk. **Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı**, Bişkek, 2000, s.6.

¹⁷ Geniş bilgi için Bk. Akbağışeva, a.g.m., s. 23-24.

¹⁸ Kemal Polat, “Kırgız Türkleri'nin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları”, **Türkler**, c.19, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 551-560.

¹⁹ Bk. Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, s. 65-66.

Mollalardan mektup, ustalardan eser, yaşlılardan torunlara nasihat kalır.²⁰

Kırgız kültüründe, terbiyenin başı, anne ve babaya saygı, büyüklere hürmet ve edepli olmaktır. Gelenekte yaşlılara hürmet, karşılaşıldığında çıktığında selam verme, büyüklere saygılı olma vardır. Atalardan kalan bir vasiyette şöyle denir:

Sakalduu çıksa aldınan	Sakallı çıksa önünden
Salamdaşıp kol bergin	Selamlaşıp el verin
Sakalduya col bergin	Sakallıya yol verin

Ulular çıksa aldınan	Büyükler çıksa önünden
Uçuraşkan kol bergin	Karşılaşınca el verin
Ulularga col bergin ²¹	Büyüklerle yol verin

Yaşlılara saygı ifadesi ve belirtisi olarak önce gençlerin yaşlılara selam vermeleri, onlar yanlarına geldiğinde hep birden ayağa kalkmaları, yaşlıları başköşeye oturtmaları, onlara düğün ve törenlerde özel yer ayırmaları, yemek, et takdim etmeleri gerekir.²²

Kırgızlarda saygı gereği büyüklere adı ile hitap edilmez, dolayısıyla büyüklere saygı maksadıyla kullanılan edebî kavramlar, özel terimler vardır. Gençler, büyüklere dede, nine, amca, dayı, ağabey, abla gibi sözlerle hitap ederler. Bu ifadeleri kullanmamak edepsizlik, saygısızlık kabul edilmektedir. Böyle edep ifadeleri halk destanlarında da yoğun olarak kullanılmakta, örneğin Manas Destanı'nda Koşay ile Manas'ın diyalogunda Manas, han olmasına rağmen, kendi makam mevkiine bakmaksızın, Koşay'a ağabey diye hitap etmektedir. Bu da ahlak kaidelerine hem Hanların hem de halk kesiminin uyduğunu, bu konuda titiz davranıldığını göstermektedir.²³

Türklerdeki atalar kültü ve İslami terbiye gereği Kırgızlar yaşlılara saygı göstermekte, öldükten sonra bile onları aralarında yaşayan diriler olarak kabul etmektedirler²⁴. Bu saygının gereği olarak ölen atalarının kabirlerini kutsal yerlerden saymakta, mezarları yüksek yerlere, görkemli bir şekilde yapmaktadırlar. Her fırsatta Kur'an okuyarak, ölümlere bağışlamaktadırlar.²⁵

5. Yedi Atayı Bilme

Kırgız Türklerinde, gündelik hayatta sohbetlerin ana konularından birini oluşturan bir gelenek de **“Yedi atayı bilme”**dir. Kırgızlar eski zamandan beri sağlam ataerkil yapıya dayanan bir sistem benimsemişlerdir. Buna göre, aile soyundan gelme özellikle baba tarafına dayandırılır. Dolayısıyla bir insanın soyu, akrabası denince baba tarafından insanlar akla gelir. Bu yüzden yedinci atasına kadar soyunu bilmek, bunları her zaman akılda tutmak mecburiyeti vardır. Kırgızlarda bu husus, Müslüman evlâdı olmanın alâmeti sayılmakta, geçmiş ataları tanıyarak onların yolunu tutup, izini takip etmek, gelecek nesil gençlerin boynundaki dini bir borç olarak görülmektedir. Öyle ki, yedi atayı bilme farz olarak telâkki edilmektedir²⁶. Yedi atasını bilmeyene mako (ahmak) gözüyle

²⁰ Bk. Erdem, **Kırgız Türkleri**, s.194.

²¹ Bk. Tınay Uulu, a.g.e., s.15.

²² Bk. A.,Alimbekov, **“Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle”** El Agartu 5-6/98 s. 46-47; A.Topçiyev, K.Kalilov, **“Eldik salttar Cana Dini İrim-Cırımdar”** Lenin Colu, 21 Fevral 1985, s. 4

²³ Bk. Alimbekov, **“Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle”**, s. 47.

²⁴ Erdem, a.g.e., s.194.

²⁵ Bk. Alimbekov, a.g.m., s. 4.

²⁶ Bk. Kokoş Uulu, Kabar, **“Ata Tektı Atay Bılsek”**, s.5; Tınay Uulu, a.g.e., s.7-10.

bakılmakta; “Köle” olarak adlandırılmaktadır. Âdet gereği yedi atasını bilip, isimlerini ezbere söyleyen bir insan, kendisinin köle olmadığını ispatlamış sayılmaktadır²⁷.

Kırgızlarda akrabalık sistemi iki kısımdan oluşur. Yukarı doğru bakılınca, yedi ata karşımıza çıkar ki bunlar sırasıyla Ata, Çon-Ata, Baba, Kubarı, Coto, Cete, Tek (Teg) dir. Aşağı doğru sıralandığında, Ata, Bala, Nebere, Çebere, Çıbıra, Kıbıra, Tereng (Teber) olarak sayılmaktadır. Kardeşliğin yukarı bölümünü diğer bir ifade ile yedi ata kısmını bilip ezbere söyleyenlere “Tegin bilen”, aşağı kısmını söyleyenlere ise “Tebin bilen” denmektedir²⁸.

Kırgız toplumunda yedi atayı bilme geleneği, onların yaşam tarzı ile ilgili bir husustur. Tarihe bakıldığında Kırgızların hepsinin aynı dili konuşmakla birlikte, çeşitli kabilelere ayrıldıkları, göçebe bir hayat yaşayarak günümüze kadar gelmiş oldukları bilinmektedir. Eskiden, günümüzdeki gibi insanların kimlikleri yokmuş. Fakat her bir insanın hangi kabileye mensup olduğunu ve kim olduğunu belirten, bilgiye sahip olması gerekiyormuş. İşte bu sosyal ihtiyaçlardan dolayı yedi atayı bilme geleneği ortaya çıkmış, günümüze kadar yaşatılmıştır²⁹. Zira yedi atasını söyleyen birinden, onların kim olduğu, nasıl yaşadıkları ve onlardan doğan nesiller hakkında bilgi edinilmektedir. Bu gelenek kutsal kabul edilmektedir³⁰.

Yedi atayı bilme geleneğinin Kırgızların evlilik sistemiyle de yakın alâkası vardır. Eskiden beri Kırgız eğitim sistemi bir atadan gelenlerin evlenip yuva kurmalarını sınırlandırmış, bunu bir sisteme bağlamıştır. Buna göre, bir kabiledeki insanların baba tarafından yedinci nesile kadarki akrabalarıyla nikâhlanması yasaklanmıştır. Çünkü yedi atanın nesli birbirine öz kardeş kabul edilmektedir. Dolayısıyla yedi atasını sorarak kız vermek gelenek halini almakta, evlilik yedi nesilden başkalarıyla yapılmaktadır³¹. Kırgızlarda, büyük köyün küçük köyden, zenginlerin fakirlerden kız alıp vermesi namus derecesinde önemsiz olarak yanlış görülmekte, herkes, kendine denk olanlarla evlenmeye çalışmaktadır. Nitekim Bir Kırgız atasözünde “Teñ Teñi menen, tezek kabı menen” (Denk dengiyle, tezek kabı ile) denilmekte evlilikte denkliğin önemine işaret edilmektedir³². Yedi ata geçmeden evlenmemenin en önemli sebeplerinden biri genetik temizliğin korunması neslin sağlıklı olarak yetişmesini sağlamaktır³³. Aile kurmada akrabalık sınırını gözetme geleneği Manas Destan'ında da açıkça görülmekte babasının, Manas'ı Kırgızların dışında, Tacik kızı Kanikey ile evlendirmesine iki sebep gösterilmektedir. Bunlardan biri, gönlünden geçen kızların kökünü araştırdığında Manas ile yedi atalarının bir çıkmasıdır. İkinci sebep olarak da Manas'ın babası Cakıp'ın kanı temizleme, tohumu iyileştirme, sağlam bir nesil oluşturma gayesi gösterilmektedir. Destandaki “Kurama temir kurç bolot” (Karma demir keskin olur) sözü de bu amacı vurgulamaktadır.³⁴ Yedi atası bir olanların evlendirilmemesi geleneğinin Kırgızlara has, onlar için özel anlamı olan bir gelenek olduğu belirtilmektedir³⁵.

6. Misafirperverlik

Kırgız halkının “Kılımları karıtkan” (asırları kocaltan), edep-ahlak, geleneklerinden biri de misafirperverliktir³⁶. Kırgızların başka milletlerden misafirperverliği ile ayrıldığı, bu özellikleri ile

²⁷ Bk. Tınay Uulu, a.g.e., s.7-8.

²⁸ S.Attakurov, *Kırgız Etnografyası*, Bişkek, 1988, s.146; Yedi Atanın kimler olduğu ve nasıl adlandırıldıkları hakkında geniş bilgi için Bk. Kokoş Uulu; “Ata, Tekti Atay Bilsek” s.5-6.

²⁹ Bk. Tınay Uulu, s. 9-10.

³⁰ Bk. Attakurov, *Eldik Salt*, s.15.

³¹ Bk. Attakurov, a.g.e., s.15-16, Alimbekov, *Kırgız Etnopedogogikası*, s.40; “Salt Sandığın Açabız” Kırgızistan Ayaldarı, 1/94 s.11, Attakurov, *Kırgız Etnografyası*, s.147; Akmataliyev, *Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü*, s.171-172.

³² Bk. “Salt Sandığın Ağabız” Kırgızistan Ayaldarı 1/94 s.11.

³³ Bk. “Salt Sandığın Ağabız” s.11-12

³⁴ Bk. Geniş bilgi için Bk. Alimbekov, *Kırgız Etnopedogogikası*, C.1, s. 40-42.

³⁵ Bk. Attakurov, *Eldik Salt*, s.15-16.

³⁶ Bk. Alimbekov, “Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle” s. 48.

tanındıkları iddia edilmektedir³⁷. Kırgızlarda “**Konok**” (Misafir) “**Allahın bir adı**” kabul edilmekte, böylece misafir ağırlama da ulu ve kutsal olmaktadır³⁸. Sadece özel olarak çağrılan değil, yolculuk esnasında tesadüfen gelen insanlar da “**Kuday-Konok**” (Tanrı misafiri) kabul edilmektedir³⁹.

Halk arasında misafir gelmesiyle ilgili çeşitli inanışlar yer almakta, bazı durumlar misafir geleceğine işaret sayılmaktadır. Buna göre 1-3 yaşlarında bir çocuk bacaklarının arasından arkaya bakarsa; sinek, yemek ya da çayın üzerinde döner giderse; kedi, yüzünü yalarsa misafir geleceğine inanılmaktadır. Misafirin uzaktan mı yoksa yakından mı geleceği, gelen misafirin kadın mı erkek mi, yaşlı mı, genç mi olacağı da merak konusu olmakta, bu merakı ise birtakım inanışlar gidermektedir. Örneğin, Boz-üy’ün (Kırgız Çadırı) üstündeki açık yerden (Tündükten) böcek düşerse misafir geleceğine hükmedilmektedir. Düşen böcek büyük örümcekse yaşlıların, küçük örümcekse gençlerin misafir geleceği şeklinde yorumlanmaktadır. Eğer bir insanın elinden bulaşık kap, kaşık vb. düşerse bu, iyiliğe yorumlanarak kısa zamanda, dolayısıyla yakın bir yerden misafir gelecek denmektedir. Elinden bıçak düşerse erkek misafir, kaşık düşerse kadın misafir geleceği şeklinde yorumlanmaktadır⁴⁰.

Misafirperverlik geleneğine gündelik hayattaki fonksiyonu açısından baktığımızda, Misafirlikle ilgili bu inanışların oluşması, misafir ağırlama geleneklerinin bu kadar yoğunluk kazanıp, geniş alana yayılarak milli gelenek haline gelmesi, Kırgızların Müslüman bir toplum olmaları yanında eski göçebe hayat özellikleriyle de yakından ilgilidir. Zira onlar, köyden köye, yayladan yaylaya göç edip dış dünyayla ilişkileri kesilmiş gibiydi, çevreden ve dış dünyadan da pek haberleri yoktu. Dolayısıyla kendilerine uzaktan ve yakından gelen misafirler onlar için haber ve bilgi kaynağı oluyordu. Bunun için onlar gelen misafirleri kutsal sayar, özel misafir kabul ederek, onlara en iyi yemekleri yedirir, onları güzelce ağırlar yola vururlardı. Göçmenlerin misafirlere gösterdiği bu özel itina ve saygı nesilden nesile geçerek gündelik hayatta milli bir gelenek haline gelmiştir⁴¹. Böylece insanlara hürmetle muamele etmek, Kırgız halkının edep-ahlak ve manevi kültürünün başlıca simgeleri kabul edilmekte,⁴² misafirperverlik geleneği insanların ilişkilerini düzenleyen ruhi ihtiyaçlarını karşılayan özel bir fenomen sayılmaktadır.

Kırgız halkına göre, misafirlik gündelik hayatta çok önemlidir; hem ev sahibi hem de misafir için son derece faydalıdır. Çünkü içtenlikle misafir ağırlama hem misafirin hem de ev sahibinin edep ve ahlakını iyi yönde geliştirir. Eğer misafir ve ev sahibi farklı iki millettense, o iki milletin dostluk ve kardeşlik bağlarının kuvvetlenmesini sağlar. Kırgızların misafirperverlik geleneğinden, Kırgızistan’da ikamet eden araştırmacı ve seyyahlar övgüyle bahsederler. 1845 yılında meşhur Rus coğrafyacısı P.P.Semenov, “Ben kara Kırgızların misafirperverlik geleneğini kutsal saydıklarına, misafire tazim gösterdiklerine tüm kalbimle inandım” diye yazmaktadır⁴³. Aali Tokambayev ise şöyle der: “Asırlardan beri Kırgızlar, misafirperverlikle diğer toplumlardan ayrılıp gelmiştir. Boz-üye gelen misafir, kutsal sayılıp ona en iyi yemekler verilir. Yayla şartında misafir son haberlerin kaynağı olurdu⁴⁴. Kırgız halkının ruhi dünyasındaki misafirperverlik geleneğinin yerini meşhur Şair Alıkul Osmanov şöyle dile getirmektedir:

Gönlüm kaba, başım tuman kengirep

Üçgün boldu bizge meyman kelelek

³⁷ Bk. Nurgaliy, Abdesov, “**Meyman Kütüü Azemin Bilesiz bi**” Ene Til, No: 3 (5), Fevral, 1997, s.3.

³⁸ Bk. **Oy Güldörü** (Eldik Çıkarma) çev.Taşmamatov, Talaybek, Bişkek, 1991, s.8.

³⁹ Bk. Misirov, **a.g.e.**, s.10.

⁴⁰ Bk. Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü**, s.273.

⁴¹ Bk. Alımbekov, “**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kenday Ele**”, s. 48.

⁴² Bk. Alımbekov, **a.g.m.**, s. 49-51.

⁴³ Bk. Alımbekov, “**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kenday Ele**”, s. 49.

⁴⁴ Bk. Alımbekov, **a.g.m.**, s. 49-50.

Copçumun bul kandayça şıldını
 Daamı cokatay, cegen tokoç cegen et
 Sıylap berer, belen Kırgız daamı bar
 Ey Coldaş bizdikine kele ket.⁴⁵

Burada şair kendilerine üç gündür misafir gelmediği için gönlünün sıkıntılı, başının dumanlı olduğunu bildirmekte, yedirecek, içirecek yemeği olduğunu söyleyerek evine misafir çağırılmaktadır.

Geleneğe göre, gerek davetli, gerekse davetsiz gelen misafiri Kırgızlar çok sıcak karşılar, adres sormaya geleni bile önce eve alıp ona sıcak çay, kırmızı ikram eder, sonra gideceği yeri gösterirlerdi⁴⁶. Çünkü Kırgız inancına göre eve gelen biri boş çıkmamalı, hiç olmazsa bir lokma ekmek ikram edilmelidir. Buna “Nan oğuz tiyuu” (Ağza bir lokma ekmek alma) denir.

Kapıya gelen bir insana evin genç kızı, hemen evden birkaç ekmeği üst üste koyarak, büyük bir saygı ve nezaket içinde misafirin önüne getirir. Misafir de o ekmekten bir lokma keserek yer, dua ve teşekkür eder. Eve gelen bir insanın boş çıkmaması gerektiği gelenek ve inancı bir atasözünde şöyle dile getirilmektedir: “körgö kirgen tiruu çıkpayt, Üyge kirgen kuru çıkpayt,” (kabre giren diri çıkmaz, Eve giren kuru (ikramsız) çıkmaz,) Birisinin misafir geldiği ev kut* düşmüş gibi kabul edilir, yedi adam misafir gelse birinin Hızır olduğuna inanılır⁴⁷. Misafirin eve bereket getireceğine inanılır⁴⁸. Eve gelene bir şey ikram edememe Kırgızlarda utanç vesilesidir. Nitekim bir atasözünde “Bargança meyman uyalat, Bargan son üy eesi uyalat” (Gidene kadar misafir utanır, gittikten sonra ev sahibi utanır) denerek bu hususa işaret edilmektedir⁴⁹.

Misafiri ağırlama, ona hürmet etme, misafirin atını almakla başlar. Gençler misafirin atını alarak bir yere bağlar ve karnını doyurur. Ev sahibi misafiri kapıda karşılar sonra boz üyün kapısını açıp eve girmesini rica eder. Eve girerken ve çıkarken misafire kapı açma ona gösterilen hürmetin bir ifadesidir. Misafirin ayakkabılarının, ön kısımları kapı tarafına gelmeyecek şekilde koyulur. Eğer ayakkabıların önü dış kapı tarafına bakıyorsa misafirin erkenden gitmesi isteniyor anlamı çıkar.⁵⁰

Misafir eve girerken veya girip oturduktan sonra evin genç erkeği sağ eline leğen, sol eline güğüm veya çaydanlık, omuzuna havlu olarak misafirin ellerine su döker. Bu uygulamaya “Kolgo su Beruu” (Ele su verme) denir.

Ele su verme, yemekten önce ve sonra yapılır. Bunun belli kuralları vardır. Yemeğe kadar sağ taraftan, yemekten sonra sol taraftan başlanarak, suyu şarılдатmadan, etrafa sıçratmadan dökmek lazımdır⁵¹. Ellere su dökülen misafir başköşeye oturtulur. Geleneğe göre herkes “Omiyn” (Âmin) diyerek ellerini yüzüne sürer. Bundan sonra misafir, “Biz geldik kaza-belâ gelmesin” der; Ev sahibi de “Aytkanız gelsin” (dediğiniz gerçekleşsin) şeklinde karşılık verir. Hal hatır sorulduktan sonra hemen “Dastarkon” serilip yemekler getirilmeye başlanır. Misafirin kendi rızıkıyla geldiğine inanan

⁴⁵ Bk. A. Topciyev, Kalıluo Koçkor, “Eldik Salttar Cana, Dini İrim Cırımдар” Lenin Colu, 21 Fevral 1985, s. 4.

⁴⁶ Bk. **Birmin Kırgız Elinin Makal-lakeptarı**, Bişkek 2000, s.102.

* Kut: Uğur, baht, talih, mutluluk, (Bk. Türkçe Sözlük TDK Yay. C.2, s. 939.

Konuktuu üydö kut bar

Kolonşoluu kişide cıt bar

Üygö kirkençe konok uyalat

Üygö kirgen son üyesi uyalat. (Bk. Mambatkazı, Eminali “İrim-Cırım Kaada Salttardan” Kırgızdar, C.IV s.570-

581.

⁴⁷ Bk. Geniş bilgi için, Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, s.62-63.

⁴⁸ Geniş bilgi için, Bk. Esengeldiyev **Uluttuk Cana Dini Traditsiyahr Cönünde** s.19.

⁴⁹ Bk. **Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı**, s.102.

⁵⁰ Bk. Abdesov, “**Meymen kütüü azemin Bilesiz bi**” s.3.

⁵¹ Bk. Abdesov, **a.g.m.**, s.3.

Kırgızlar, geniş nezaket sahibi cömert insanlardır. Misafirden hiçbir şeyi esirgemez, böylece dastarkonlarının zenginliği ile tanınırlar.⁵²

Kırgız dastarkonunda (sofrasında) ortada “nan” denilen ekmeğin etrafını, “borsok” denilen yağda pişirilmiş şekerli lokma tatlısı benzeri yiyecekler ve içleri soğanlı etle dolu hamur işi “samsa”lar süslemektedir. Yemek başlamadan önce misafirlerin sohbetine vesile olan fıstık, badem, çekirdeksiz kara üzüm, kaysı kurusu, ceviz, çeşitli meyveler, bal, kaymak ve tereyağı gibi yiyeceklerden sofrada kaşık koyacak yer bile bulmak oldukça güçleşmektedir. Çok uzun süren Kırgız sofrasının belli başlı yemekleri et ve hamur işlerinden oluşmaktadır. Kesilen kurbanın et suyundan oluşan çorbayı, kemiklerinin kırılmadığı, oniki misafire göre ayarlanmış koyun eti, misafirlerin ağırlık durumuna göre uyluktan başlamak üzere takdim edilmektedir. Bunu, kemikleri kırılmamış birer dilim kaburga kemiği, suda pişirilmiş kuyruk yağı ve karaciğer birlikte izlemektedir. Yemeğin en dikkate değer kısmı, kesilen kurbanın kafasının sofranın Aksakalına takdim edildiği andır. Aksakalın önüne konulan kafanın kulağından bir parça keserek başlattığı ikram, çeşitli sağlık, birlik ve ahlaki dua içeren temennilerle sofrada bulunanlara dağıtılmaktadır. Kırgız sofrasının ikinci kısmını hamur işi ağırlıklı yemekler oluşturmaktadır. Mantı, çuçpara (Kayseri mantısı), lağman, beşparmak gibi milli yemekler aş (etli, havuç karışımı pirinç pilavının) gelmesiyle zirveye ulaşmış olur. Tatlı kültürünün bulunmadığı sofraya pilavın gelmesiyle Amin denilerek herkesin ellerini yüzüne çalmasıyla sona ermektedir.⁵³

Kırgız geleneğine göre, sofrada misafire “Kana alğın” (hadi alınız) diye sıkıştırmak gerekmez, belirli aralıklarla üç defa söylemek yeterlidir. Misafir doyup sofradan çekilince yine eline su dökülür. Misafirin eline su döken gence misafirler: “Dileğini versin”, “var ol”, “ömürlü ol”, “düşündüğün fikre, dilediğin maksadına yet”, “Büyük atalarının yolunu yol edin”, “Peygamber-Sahabiler seni korusun” diye dua ederler⁵⁴. Misafir gitmek için izin isteyip yerinden kalktığı anda kapıya kadar yola vurmaya çıkar, sağ selamet gitmesini diler, hayırla vedalaşırlar⁵⁵.

Hayatta insanların birbirlerine iyi dilekte bulunması, hayır dua etmesi, insanlar arası ilişkileri sağlamlaştıran güzel geleneklerden biridir. Âdete göre, gerek misafir sofrasına, gerek normal yemek üstüne bir Kırgız geldiğinde evvela selam vererek, “**Tamağınızdar Tattuu bolsun, içteğinzder açılısın**” (Yemeğiniz tatlı, afiyet olsun, iştahınız açılsın) diye dilekte bulunur, yemek yiyenler ise “siz menen koşoo bolsun” (sizinle beraber olsun) diyerek onu yemeğe çağırırlar. Eğer bir insan, yemek yenirken sofraya kalkmadan gelir, sofraya yetişirse o kişinin yemek yiyenler ve o ailenin iyiliği için çalışan, onlara dua eden, hep iyiliklerini dile getiren, daima onların lehinde söz söyleyen birisi olduğu kabul edilir. Yemek yemeye yetişemeyen, sofraya kalkarken gelen birisi ise onların kötülüğünü isteyen, aleyhlerinde söz söyleyen biri olarak görülür. Pişmekte olan yemeğin üzerine gelen birinin ise rızık, bereket getirdiğine inanılır⁵⁶.

Her toplumda olduğu gibi Kırgızlarda da yemek adabı belirli kurallara bağlanmıştır. Buna göre, sofrada yemeğe önce büyükler başlar, herkes kendi önünden yer, büyüklerden önce sofradan kalkılmaz, sofrada eller çeneye veya yere dayanarak oturulmaz⁵⁷. Yemekten sonra dua edilir. Ancak, duadan önce sofradaki pilavın kabı, demir sahan, bıçak vb. kaldırılarak dua edilmelidir. Çünkü bunların sofrada durmasının duanın kabulüne mani teşkil ettiğine inanılır. Dastarkon’un üzerinden atlanmaz.⁵⁸ Birisine yemek verilirken sağ elle uzatılır. Bu, hürmet ve edebin işaretidir. Pişen yemek,

⁵² Bk. Abdesov, a.g.m., s.3.

⁵³ Bk. Erdem, *Kırgız Türkleri*, s.238-239.

⁵⁴ Bk. Akmataliyev, *Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü*, s.70.

⁵⁵ Bk. *Oy Güldörü*, s.7.

⁵⁶ Bk. Akmataliyev, *Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü*, s. 259.

⁵⁷ Bk. Misirov, a.g.e., s.7-8.

⁵⁸ Bk. Koşmammat, Seydaliyev, *Eldik Pedagogikanın Bulaktarı*, Oş, 1997, s. 46.

yenmeden bırakılıp gidilmez, zira bu, rızık tepmek anlamına gelir⁵⁹. Kırgızlarda, rızık anlayışına bağlı olarak ekmekle ilgili birçok halk inancı karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Ekmek belden aşağı tutulmaz, sofrada ters çevrilmez, tek elle kesilmez⁶⁰ Kendi müşahedelerimiz ve kendilerine sorular yönelttiğim birçok Kırgız vatandaşlarının ifadelerine göre; Askere giden bir gence bir ekmek ısırttırılır, kalanı duvardan asılır. Böylece duvara asılı ekmeğin, askere giden gencin rızkını eve çekeceğine ve sağ selamet yuvasına dönmesine vesile olacağına inanılır. Çocuk korkmasın, ağlamasın, birden uyanmasın diye, yatarken yastığının altına ekmek konur. Gece yalnız başına yolculuğa çıkan birinin, şayet yanına ekmek alırsa başına kaza bela gelmeyeceğine inanılır. Kanaatimizce ekmekle ilgili bütün bu inanışlar, Kırgız halkında ekmeğin kutsal kabul edilmesinden ve koruyucu özelliğe sahip olduğu inanışından kaynaklanmaktadır.

7. Yatak Duası

Kırgızların mitolojik düşüncelerine göre, uyuyan insanın canı bedenden ayrılıp, uzaklara uçar ve gezer. Bundan dolayı uykudan sağ selamet uyanabilmek için iyi dilekler belirten dualar vardır. Yatarken bu duanın okunması teşvik edilir. Dolayısıyla Kırgızlar aşağıdaki duayı okuyarak yatarlar

Cattım Tınc	Yattım sakince,
Cazdığım kañç	Yastığım hazine,
Tilim Kır'an	Dilimde Kur'an,
Tilegenim iman ⁶¹	Dileğim iman.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kırgız Türklerinin gündelik hayatında çok önemli bir yer tutan bu gelenek, görenek ve inanışların, oluşmasında hem eski dini geleneklerinden kalma inanışların, hem de İslam'ın büyük etkisi olmuştur. Zira Kırgızlar muhafazakâr karakterleri gereği eski gelenek ve inanışlarını İslam ile yoğurarak bütünleştirmiş, günümüze kadar yaşatabilmişlerdir. Halk inanışlarının oluşmasında Kırgızların kendi ifadeleriyle, "Asırları kocaltan tecrübelerinin" büyük payı vardır. Nitekim siz, Kırgızlara, "bu inanışlara aykırı bir davranışta bulunduğunuz takdirde ne olur?" diye bir soru yöneltseniz, size "Caman bolot" (Kötü olur) cevabını verir. Demek ki bu inanışların bazılarının doğruluğu ve geçerliliği yaşanmış tecrübelerle ispatlanmıştır. Bazı davranışların sonuçlarının zarar getireceği düşünüldüğünden bunları yapmak yasaklanmış ve zamanla halk inancı haline gelerek günümüze kadar yaşatılmıştır.

Bu çalışmamızda her ne kadar birebir karşılaştırarak incelemiysek de, genel hatlarıyla baktığımızda Anadolu gelenek ve inanışları ile Kırgızistan gelenek ve inanışları arasında büyük oranda benzerlik vardır. Aralarındaki coğrafi uzaklığa rağmen, Türk ve Kırgız gelenek ve inanışları arasındaki büyük benzerlik, bu iki halkın aynı kültürel kaynaklardan beslenen tek bir millet olduğunun açık göstergesidir.

Kırgızların bu gelenek ve görenekleri, onların milli varlıklarını günümüze kadar koruyarak, sonunda bağımsızlıklarına kavuşmalarına yardımcı olduğu gibi; bize göre bundan sonra milli birlik ve beraberliğin giderek daha güçlenmesine, bireyler arasındaki sevgi, saygı ve kardeşlik duygularının geliştirilmesine yardımcı olarak, bağımsızlığın korunmasına da büyük katkı sağlayacaktır. Nitekim Kırgızistan'ın eski Cumhurbaşkanı Sayın Askar Akayev Eylül 2000'de Oş Devlet Üniversitesinde yaptığı bir konuşmasında gelenek ve göreneklerin gündelik ve sosyal hayattaki önemine işaret ederek, Aksakallara hitaben: "Biz, bu günümüzü Aksakallarımızın varlığına ve onların duasına borçluyuz. Bu güne kadar onların sayesinde var olduk, yine onların sayesinde varlığımızı

⁵⁹ Bk. Akmatallyev, a.g.e. s. 259-260.

⁶⁰ Bk. Seydallyev, a.g.e., s. 45-46.

⁶¹ Bk. Abdıldacan, Akmatallyev, **Baldarga Arnalğan Salt Cana İrim-Cırımdar**, Bışkek, 2000, s. 98.

sürdüreceğiz” demiştir. Bu sözler en yetkin ağızlardan gelenek ve göreneğe verilen önemin ve büyüklere karşı duyulan saygı ve güvenin somut bir ifadesidir.

KAYNAKÇA

- Abdesov, N. (1997). *Meyman Küttüü Azemin Bilesiz bi*, Ene Til, No:3 (5), Fevral.
- Akbagışeva, Z. *Uluttuk Kaada Salttardın. Kayradan Kanat Cayıştı*, Kırgızistan Ayaldarı 10/90 s.23.
- Akmataliyev, A. (2000). *Baldarga Arnalğan Salt Cana İrim-Cırımdar*, Bişkek.
- Akmataliyev, A. (1991). *Baba Saltı Ene Adebı*, Bişkek.
- Akmataliyev, A.S. (2000). *Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü*, Bişkek.
- Alimbekov, A. *Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kandıy ele*, El Agartu 5-6/98.
- Alimbekov, A. (1996). *Kırgız Etnopedogogikası*, 1.Cilt, Bişkek.
- Ata Saltın İyık Tutalı, Emgek Şamı, 22 İyun 1991, s.3.
- Attakurov, T. (1996). *Eldik Salt*, Oş, (Yayınlanmamış müstakil çalışma)
- Attakurov, S. (1998). *Kırgız Etnografyası (okuu kuralı)*, Bişkek.
- Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı, Bişkek, 2000.
- Cusupov, K. (1997). *Kırgızdar*, c.I-IV, Bişkek.
- Erdem, M. (2000). *Kırgız Türkleri*, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Ankara.
- Esengeldiyev, S. (1969). *Uluttuk Cana Dini Traditsiyalar Cönündö*, Frunze.
- Kırgız Sovyet Entsiklopediası*, Frunze 1980.
- Kokoş Uulu, K. (1991). *Ata Tekti Atay Bilsek*, Eldik Tribuna, No:1, 1.11, s.5.
- Mambatkazi, E. (1997). *İrim-Cırım Kaada Salttardan*, Kırgızdar, Ed. Keneş Cusupov, Bişkek, c. IV.
- Misirov, A. (1994). *İrim-Cırımdar, Tuş Coruu, Uyku*, Oş.
- Oy Güldörü (Eldik Çıkarma)* çev. Taşmamatov, Talaybek, Bişkek, 1991. “Salt Sandığın Açabız“ Kırgızistan Ayaldarı, 1/94.
- Polat, K. (2002). *Kırgız Türkleri'nin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları, Türkler*, c.19, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 551–560.
- Seydaliyev, K. (1997). *Eldik Pedagogikanın Bulaktarı*, Oş.
- Timay Uulu, E. (2000). *Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündö Bayan*, Bişkek.
- Topçiyev, A. and Kalilov K. (1985). *Eldik Salttar Cana, Dini İrim Cırımdar*, Lenin Colu, 21 Fevral.